

DİNİ ÇOĞULCULUK PARADİGMASI VE ELEŞTİRİSİ (John Hick Eksenli Dinî Çoğulculuğun Eleştirisi)

M. Kazım ARICAN*

ÖZET

Dini çoğulculuk paradigması, son yıllarda Batı düşüncesinde ve çağdaş din felsefesi tartışmalarında, üzerinde en çok konuşulan konulardan biridir. Modelin modern Batı felsefesinde birçok savunucusu olmakla birlikte, en önde gelen temsilcilerinden birisi İngiliz din felsefecisi John Hick'tir. Bu makalede, çağdaş Batı felsefesinde dini çoğulculuk algıları, daha özelde Hick merkezli anlayış ele alınmaya çalışılacaktır. Ayrıca modelin eleştirisi de yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinî Çoğulculuk, Nihai Gerçeklik, John Hick

RELIGIOUS PLURALISM PARADIGM AND IT'S CRITICISM

ABSTRACT

In recent years, the paradigm of religious pluralism, on Western thought and contemporary philosophy of religion debate, is one of the most talked-about issues. Although many advocates of this model of modern Western philosophy, one of the most prominent representatives, is British philosopher of religion John Hick. In this article, on contemporary Western philosophy, the perceptions of religious pluralism, more specifically, the understanding of Hick will be discussed. In addition, the model is criticized.

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Key Words: Religious Pluralism, Ultimate Reality, John Hick

Giriş

Dini çoğulculuk paradigması, son yıllarda, felsefi ve teolojik bağlamda üzerinde en fazla durulan bir modeldir. Model, çağdaş Batı felsefelerinde ve özellikle de din felsefesi tartışmalarında ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda, dini tekelcilik/dışlayıcılık ve kapsayıcılık modellerine nispetle daha fazla popülerdir. Bir başka ifadeyle, diğer iki modelin günümüz problemleri açısından fazla bir geçerliliği ya da değeri olmadığı ön kabulü nedeniyle, dini çoğulculuk modelinin 'daha toleranslı, liberal ve insani olduğu' algısı ya da yanılığı ortaya çıkmaktadır.

Dini çoğulculuk paradigması söz konusu olduğunda ise daha ziyade ön plana çıkan isim çağdaş İngiliz din felsefecisi John Hick olmaktadır. Dahası, çoğu zaman dini çoğulculuk denildiğinde John Hick; John Hick denildiğinde ise dini çoğulculuk akla gelmektedir. Söz konusu modelin en önemli teorisyenlerinden birisi ve önde geleni Hick'tir.

Genellikle Hick kaynaklı dini çoğulculuk modeline, hem Batı düşünce geleneğinde hem de kendi düşünce geleneğimizde, güncel bir tabirle, bir anlamda 'güzellemeler' yapılmaktadır. Söz konusu modelin hem felsefi hem teolojik açıdan ciddi sorunlar taşıdığı kuşkusuzdur. Bu hususa işaret eden hem Batıdan hem kendi geleneğimizden düşünürler söz konusudur. Dolayısıyla bu yazımızda, adı geçen paradigmanın felsefi ve teolojik açıdan problematik yönü ele alınacak ve bu bağlamda eleştirisi yapılacaktır.

Hick ve Dinî Çoğulculuk

Çoğulculuk denildiğinde, birçok çoğulculuk çeşidinden, örneğin siyasi, kültürel, sosyal ve dinî gibi farklı çoğulculuk türlerinden söz edilebilmektedir. Bunlar arasından dinî çoğulculuk ise, daha ziyade, 'kutsal'la ilişkili olarak kendi inanç ve uygulamalarını temsil eden pek çok dinî geleneğin varlığına vurgu yapmaktadır.¹ Özellikle çağdaş din felsefesinde dinî çeşitlilik konusundaki en yaygın ve tartışmalı yaklaşımların başında 'dinî çoğulculuk' gelmektedir. Ancak dinî çoğulculuğu, 'dinî

¹ Ruhattin Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 27.

çokluk' ya da 'dinî çeşitlilik' kavramlarıyla karıştırmamak gereklidir. 'Dinî çokluk' veya 'dinî çeşitlilik' dinî inançların mevcut farklılığını ifade ederken, dinî çoğulculuk söz konusu farklılığı açıklamaya ve değerlendirmeye çalışan bir yaklaşımdır.²

Dinî çoğulculuk, özellikle küreselleşme sürecinde ön plana çıkan din anlayışı olarak gözükmektedir. Bu bağlamda dinî çoğulculuk, bütün dinleri, bilhassa yaşayan büyük dinleri, Tanrı'ya eşit seviyede ulaştıran yollar olarak kabul eden modelin adı olup hakikat değeri açısından aralarında ayrım yapmayı reddetmektedir. Dinî çoğulcu açısından Tanrı'ya ulaştıran pek çok dinî yol bulunmaktadır. Dinî çoğulculuk, günümüzün hâkim anlayışları olan çok kültürlülük, görecelik ve postmodernizm gibi olgularıyla uyum içinde olup, çeşitli dinlerin hakikat iddiasında bulunmaları sorununun da 'demokrasi' aracılığıyla çözebileceğini kabul etmektedir. Ayrıca dinî çoğulculuk ve kültürel çoğulculuk arasında önemli bir farklılık olduğuna işaret edilmelidir. Çeşitli dinlerin kendilerini serbestçe ifade edebilmelerine imkân tanımaya 'kültürel çoğulculuk' denilirken, dinler arasında hakikat değeri açısından fark görmeyen, her dinin hakikat iddiasını eşit seviyede ve eş zamanlı olarak doğru kabul eden anlayışa da 'metafizik çoğulculuk' denilmektedir. Bu bağlamda birincisinin doğru olması, ikincisinin de mantiken doğru olmasını gerektirmeyecektir.³

Şu halde dinî çoğulculuğu kısaca ifade etmek gerekirse, bütün dinlerin ya da büyük dinlerin inançlarının aynı gerçekliğe delalet ettiğini ve böylece her birinin insanları eşit ölçüde kurtuluşa götürebileceğini ileri sürerek dinî inançlar arasındaki farklılıkların aşılabileceğini ileri süren bir yaklaşımdır.⁴ Buna göre her dinî gelenek, kendi taraftarlarını kurtuluşa ulaştırma noktasında eşit geçerliliğe sahip olmaktadır.⁵

² M. Sait Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', *Din ve Ahlak Felsefesi*, Ed. Recep Kılıç, Ankuzem Yay. Ankara 2006, içinde, s. 159.

³ Recep Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', *Dinî Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İst. 2004, s. 62; Recep Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', *Dinî Araştırmalar Dergisi*, sayı:19, 2004, s. 14.

⁴ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 159.

⁵ Mahmut Aydın, 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine Bir Müslüman Mülhazası', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 87.

Çağdaş din felsefesinin bir sorunu olarak dinî çoğulculuğu ele alan filozofları iki kategoride değerlendirmek mümkündür. John Hick, Wilfred Cantwell Smith ve Ninian Smart gibi bir kısım düşünür dinî çoğulculuk sorununu felsefi platformda; Paül Knitter ve John Cobb gibi konu hakkında fikir ileri sürenler de teolojik düzeyde ele almışlardır.⁶

Batı düşünce geleneğinde çoğulcu modelin en önemli ilk temsilcisi olarak, Alman Liberal Protestan teologu Ernst Troeltsch gösterilmektedir. Onun, 1923'de '*Dünya Dinleri Arasında Hıristiyanlığın Yeri*' (*The Place of Christianity Among the World Religion*) isimli makalesinde ilk kez çoğulcu paradigmayı savunduğu dile getirilmektedir. Aynı dönemde Amerikalı filozof William Hocking de, 1932'de '*Misyonları Yeniden Düşünmek*' (*Rethinking Missions*) adlı makalesinde çoğulcu paradigmayı gündeme getirmektedir. Her iki düşünür ve teolog da, dinlerin tarihi ve kültürel rölativizminin farkında olarak Hıristiyanlığın diğer dinlere oranla hiçbir zaman özel bir statü iddia edemeyeceğini savunmuşlardır.⁷ Bu paradigma, daha sonra İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee tarafından da dile getirilmiştir. Modele asıl ününü sağlayan Wilfred Cantwell Smith ve John Hick olmuştur.⁸ Ancak dinî çoğulculuğun esas itibarıyla John Hick tarafından global bir din kuramı ve akımı olarak geliştirilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Bu paradigma aynı zamanda Hick'in genel din felsefesinin bir parçasıdır.⁹

Dinlerin tekelci ya da inhisarcı tutumuna karşı Cantwell Smith, alternatif bir anlayış geliştirmektedir. Ona göre tekelci tarzda anlaşılan dinî anlayış, insanlığın gerçek dinî hayatını olduğu gibi tanımaya engel teşkil ettiği için tamamen terk edilmelidir. O, Batılı entelektüellerin İslam, Hinduizm ve Budizm gibi dinleri, kendi kültür dünyalarında ürettikleri kavramlarla tanımaya çalışmalarının sakıncalarına işaret etmiş ve onları, bu

⁶ Adnan Aslan, 'Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım', *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, 2000, s. 18.

⁷ Adnan Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, s. 154; Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', s. 28.

⁸ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', s. 154.

⁹ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İst. 2000, s. 18; Ruhattin Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 11; Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', s. 28.

dinleri toplumda yaşayan halleriyle tanımaya ve takdir etmeye çağırmıştır. Onun bu çağrısı, dinleri birer fenomen olarak görmeyi ve aynı zamanda birer değer olduğu fikrini edinmeyi gerektirmiş, böylece dinî çoğulculuk modelinin temelleri atılmıştır.¹⁰

Dinî çoğulculuk modelinin ve bilhassa John Hick'in dinî pluralizm hipotezinin oluşturulmasında en büyük katkıyı sağlayan Smith, bu hususta din, tarih ve kültür ilişkisine dikkat çekmektedir.¹¹ Smith, bir dinin tarihinde olan ve gözlemlenebilen bütün verileri, söz konusu toplumun dinî hayatının tarihi, ibadethaneleri, kutsal kitapları, kelamî sistemleri, ibadet biçimleri, hukuk ve sosyal müesseseleri, ahlak kodları ve mitlerini; kısacası nesilden nesile taşınabilecek ve tarihçinin konusuna giren her şeyi, birikimsel ya da büyüyen gelenek (*cumulative tradition*) olarak nitelendirilmektedir.¹²

Smith, dinî hayatla ilgili olguları 'iman' olarak adlandırmaktadır. Hick, dinî çoğulculuk hususunda kendisini etkileyen Smith'in 'iman' kavramına yüklediği anlama katılmakla birlikte kendi tarihsel araştırmalarına dayanarak 'iman' sözcüğünün, geleneksel Hind dinleri ailesinden ziyade sadece semitik çevrede kullanılmasından dolayı, ideal bir kavram olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda o, Smith'in manevi statüye işaret eden 'iman' terimini, bir kişinin 'Nihai Tanrısal Gerçeklikle' kurduğu ilişki olarak tanımlamaktadır.¹³

¹⁰ John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, St. Martin's Press, New York 1985, s. 31; John Hick, 'Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç', Çev. C. Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Etüt Yay. Samsun 1997, içinde s. 199 vd.

¹¹ W. Cantwell Smith'in dinî çoğulculuk anlayışı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis 1991, s. 51 vd.; Mahmut Aydın, 'Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk', *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 235-277; Mehmet Demirtaş, Wilfred Cantwell Smith'in Din Anlayışı, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, s. 54 vd. ; Eugene Thomas Long, 'Cantwell Smith's Proposal For A World Theology', *Faith and Philosophy*, Vol. 4, No. 1, 1987, s. 3-11.

¹² Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis 1991, s. 139, 140, 141.

¹³ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 30.

Bundan dolayı Gerçeklik'in farklı şekillerde algılanması olağan bir durumdur. Aynı kültürel ve tarihsel alt yapıya sahip insanlar dahi, psikolojik yapı, zihni yetenek ve estetik hassasiyet bakımından tamamen farklı olabilmektedir.¹⁴ Böylece Hick'e göre tarihsel olarak Nihai Gerçek, farklı dinî tecrübe akımlarında Yahve, Brahmâ, Vişnu, Şiva, Allah, Göksel Baba, Dharma, Tao ve Nirvana olarak somutlaşmıştır. Dolayısıyla dünyanın çeşitli ve değişik dinî gelenekleri gerçeğe mukabele etmek için farklı kanaat ve tecrübeler çerçevesinde, mitler ve semboller vasıtasıyla değişik teoloji, felsefe, kutsal tören, sanat formu, ahlak ve yaşam tarzları geliştirmişlerdir.¹⁵

Yukarıdaki ifadelerle anlatılmak istenen şey; insanoğlunun söz konusu farklı psikolojik ve zihni yapısı, değişik dinî anlayışların ve tecrübelerin oluşmasına imkân vermektedir.¹⁶ Söz gelişi Tevrat'ın Yahve'si, Yahudi tarihinin bir parçasıdır ve Yahudi halkıyla belli bir ilişki içerisindedir. Bir manada her dinin ulûhiyet anlayışı kendi tarihiyle bütünleşerek, o toplumun geçmiş dinî hayatı ile ilgili tarihi birikimin ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹⁷

Şu halde sözü edilen Nihai Gerçeklikle ilgili farklı tecrübe tarzları W.C.Smith tarafından birikimsel gelenek olarak adlandırılmaktadır. Bu gelenekler, tutarlı olarak iç ve dış unsurların zengin bileşimini oluştururlar ki, bu bileşim, onların yaşam tarzlarını, inanç yapılarını, bir takım kuralları ve yorumları, törenleri, mitleri, müzikleri, sanat formlarını, tarihi anmalar ve kahramanları içermektedir. Zira gelenekler, kendi sosyal ve kurumsal özellikleri ve eşsiz tarihleri ile dinî kültürleri oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu tür geleneklerin her biri, insanoğlunun kendi ta-

¹⁴ William Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 74.

¹⁵ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 104; John Hick, 'Religious Pluralism and Rationality of Religious Belief', *Faith and Philosophy*, Vol. 10, No. 2, 1993, s. 246, 248.

¹⁶ Mustafa Eren, *Felsefi Bir Problem Olarak John Hick'in Dinî Pluralizme Bakışı*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, 43.

¹⁷ Hanifi Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 1995, s. 16.

savvurunu da meydana getirmektedir.¹⁸ Kısacası insanlar, büyük oranda sahip olduğu kültür tarafından şekillendirilmektedir.¹⁹

Böylece Hick, Smith'in 'birikimsel gelenek' ve 'iman' arasında var olduğunu belirttiği ilişki sorusuna verilebilecek en iyi cevabın çoğulcu bakış açısı olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre 'kurtuluş ve özgürleşmenin' bütün geleneklerde oluşabileceğini kabul ediyorsak, niçin insanın 'Nihai Gerçeklik'le olan ilişkisinde de çoğulculuğun olması gerektiği söz konusu edilmesin? Bu anlamda Hick'e göre çoğulculuk, insan varoluşunun benmerkezcilikten gerçeklik merkezine olan manevi dönüşüm sürecidir ki, bu dönüşüm farklı şekillerde tüm önemli dinî gelenekler içinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kurtuluş ve özgürleşmenin tek bir biçimi olmayıp çoğulcu birçok şekilleri bulunmaktadır.²⁰

Hick, 'Diyalogdan Sonraki Adım' adlı makalesinde, bu adımı, kendi inançlarının gerçekten tek ve yegâne doğru inanç olduğu tarzındaki anlayıştan, yani onun imasıyla dinî tekelci ya da dışlayıcı tutumdan dinlerin çoğulluğu veya çeşitliliğine dayanan bir anlamda dinî çoğulculuğa geçiş olarak ifade etmektedir. Bu, ona göre farklı dinlerin yeni bir çeşit küresel din oluşturmak için birleşerek tek bir inanç meydana getirmesi değildir. Çünkü onun anlayışına göre insan olmamızın bir sonucu olarak dünya ölçeğinde oluşan büyük kültürler ve dinlerin oluşturduğu çeşitlilik, ortadan kaldırılması gereken bir şey değil, kutlanması ve anlaşılması gereken bir durumdur.²¹

Bazı yorumculara göre dinî çoğulculuk ile dinî farklılık arasında bir ayrım yapmak gereklidir. Farklılık, farklı geleneklerin yan yana bir arada bulunmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte farklılık, aynı toplum içinde soyutlamacılıkla ya da görmezden gelmeyle veya korkuyla örtüşebilmektedir. Farklı geleneklere mensup bireyler, birbirlerine karşı kayıtsız kalabilir ya da birbirinden kopuk olabilirler. Oysa çoğulculuk,

¹⁸ Bkz. Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 154 vd.; Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 31.

¹⁹ John Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, içinde, s. 43.

²⁰ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 34.

²¹ John Hick, 'Diyalogdan Sonraki Adım', çev. Mahmut Aydın, *Tek Dünya, Çok İnanç: Diyaloga Farklı Yaklaşımlar*, (Ed. Mahmut Aydın, Süleyman Turan), Ufuk Kitapları, İst. 2007, s. 303, 304.

kayıtsız kalmanın antitezidir. Bu nedenle bu tutum, bir kişiden bir başka inanca/imana sahip bir komşusunu bilmeye, onunla yakınlaşmaya ve ilişkiler inşa etmeye girişmesini istemektedir. Dolayısıyla farklılıktan çoğulculuğa yönelmek, Tanrı'nın, ait olunan dinî toplulukların sınırlarının da ötesinde bilinebileceğini ve sadece normatif teolojik iddiaların sınırlandırılmayacağını keşfetmeyi de desteklemektedir.²²

Benzer şekilde şayet dinî farklılıktan dinî çoğulculuğa doğru giden bir hareket, Tanrı'nın tek bir gelenek tarafından tek elde tutulan bir eşya ya da obje olmadığı düşüncesine hâkim olursa veya Tanrı'nın, bir başka ifadeyle mutlak varlığın tüm beşeri tanımlama ve tasvirin de ötesinde olduğuna inanırsa, bu durumda mevcut model için yani dinî çoğulculuk için Hinduizm geleneği, zengin bir kaynaktır.²³

Dinî çoğulculuk paradigması ve tartışmaları, son dönem modern batı teolojisinin ve din felsefesi çabalarının bir ürünü ve bilhassa Hıristiyan teolojisinin bir problemi olarak ortaya çıkmış gözükmektedir. Onun ortaya çıkış sebepleri arasında, çoğulculuk olgusunun Hıristiyan imanının hakikatiyle ilgili teologların güven kaybına bir işaret olabilir.²⁴ Bu anlamda dinî çoğulculuk, 'fenomenolojik olarak, dinler tarihinin, geleneklerin ve bunların her birindeki farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine; felsefi olarak ise, geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriye işaret eder'.²⁵

Son zamanlarda dinî çoğulculuk günlük hayatın o kadar içine girmiştir ki bilhassa siyasi açıdan, hiç kimse farklı dinlere mensup kimselelerin dinî inançlarını hesaba katarak onları karşısına almak istememektedir. Söz gelişi Avrupa ve Amerika toplumları gibi çok kültürlü toplumlarda, bir dini diğer dinlere karşı savunmak önemsiz, hatta gereksiz bir

²² Anantanand Rambachan, 'Hinduizm ve Diğer Dinlerle Karşılaşma', çev. Mustafa Alıcı, *Tek Dünya, Çok İnanç: Diyaloga Farklı Yaklaşımlar*, (Ed.) Mahmut Aydın, Süleyman Turan, Ufuk Kitap, İst. 2007, s.130.

²³ Rambachan, 'Hinduizm ve Diğer Dinlerle Karşılaşma', s. 131.

²⁴ Mevlüt Albayrak, 'Çoğulculuğa Yönelik Serüven', *tabular rasa-felsefe&teoloji*, Eylül-Aralık 2003, Yıl:3, Sayı:9, s. 18.

²⁵ John Hick, 'Religious Pluralism', *The Encyclopedia of Religion*, (Ed.) Mircae Eliade, New York 1987, s. 331; Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, s. 11; Yazzoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 11.

durum olarak görülmektedir. Bu bağlamda günümüzde yaygın bir kanat olarak dinî çoğulculuğu reddetmek sanki bir toleranssızlık olarak algılanmaktadır. Bilhassa liberal siyasi görüşte olanlara göre çok kültürlü bir toplumda dinlerin gerçeklik iddialarında bulunmalarını istemeyerek, tüm dinlere aynı ve eşit bir şekilde davranılması gerekmektedir.²⁶ Bir başka açıdan Hick'in dinler arasındaki hakikat iddialarıyla ilgili olarak toleranslı bir agnostisizmi önerdiği dile getirilmektedir.²⁷

Hick, dinî çoğulculuk tezi ile hem dinî tekelcilik hem de dinî kapsayıcılık modeline alternatif bir tutum önermektedir. Özellikle çalışmamızın ana konusunu oluşturan dinî tekelcilik, en fazla çoğulcular ve daha özelden de Hick tarafından kritik edildiği için, burada dinî çoğulculuğa ya da Hick'in savunduğu anlamdaki dinî çoğulculuğa yöneltilen eleştirileri kısaca görmek uygun olacaktır.

Hick Merkezli Dinî Çoğulculuğun Eleştirisi

Öncelikle belirtmek gerekir ki genel olarak çoğulcu modele yöneltilen en keskin ve sürekli tekrar edilen eleştirilerden biri, çoğulcu modelin son tahlilde akıllıca kamufle edilmiş sömürgeci bir batılı dayatma olduğu iddiasıdır.²⁸

Çoğulcu modelin eleştirisi gündeme geldiğinde esasen ilk akla gelen husus, Hick'in ileri sürdüğü çoğulcu hipotezin eleştirisi anlaşılmaktadır. Zira Batı literatürü mevzu bahis olduğunda, çoğulculuk konusunda daha ziyade Hick'in ortaya koyduğu tutum dikkate alınmaktadır. Biz de, bu model hakkında bilgi verirken, çoğulculukla Hick merkezli bir anlayışı baz aldığımız gibi, söz konusu modelin eleştirisinde de yine onun hipotezini merkeze almış olacağız.

Bu noktada önemle vurgulanmalıdır ki Hick, çoğulcu hipotezinde her ne kadar İslam sufi geleneğinin önde gelen simalarından Mevlana

²⁶ Mustafa Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Ekklusivizm)', *İslam ve Öteki: Dinlerin Doğruluk Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, içinde, s. 30.

²⁷ Sumner B. Twiss, 'Dinî Çoğulculuk Felsefesi: John Hick ve Onu Eleştirenlerle İlgili Eleştirel Bir Değerlendirme', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 143.

²⁸ Paul F. Knitter, 'Çoğulcu Model Batı Kaynaklı Bir Dayatma Mı? Beş Kesimin Sesleriyle Yanıt', *Hiristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 173.

Celaleddin Rumî'nin 'Lambalar farklıdır, fakat ışık aynıdır' sözünden hareket ediyorsa da,²⁹ onun ortaya koyduğu çoğulcu anlayışla İslam düşünce geleneğine mensup gelenekselci ekolün çoğulcu tutumu birbirinden büsbütün farklıdır. Söz gelişi René Guenon, Frithjof Schuon ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi geleneksel ekolün temsilcilerine göre, 'Mutlak Hakikat' tektir ve değişmezdir. Ancak O, kendini farklı zamanlarda ve farklı kültürlerde farklı formlarda ifade etmektedir.³⁰ Buradan hareketle geleneksel ekolün dinleri sadece birer form olarak kabul ettiği de ileri sürülemez. Çünkü onlar, formların ötesinde bir ilahi özün varlığından söz etmektedirler. Bu nedenle söz konusu ekol, dinlerin birliğinin zahirde değil, batında aranması gerektiğini ve tüm ilahi dinlerin bir bütün olarak kabul edilmesini düşünür.³¹

Öyleyse Hick'in çoğulcu hipotezi ile geleneksel ekolün çoğulcu modeli arasında mühim bir farklılık söz konusu olmaktadır. Hick, farklılığın kaynağını, insan faktöründen hareketle insani tecrübede bulup, çoğulculuğa tümevarımsal bir yöntemle ulaşırken; geleneksel ekol, felsefi olmaktan ziyade dinî olan çoğulculuğun kaynağına 'Mutlak Hakikat' koymakta ve mevcut tüm farklılığı da Mutlak Hakikatın kendisini farklı formlarda ifşa etmesi olarak kabul etmektedir.³²

Bir başka açıdan da, Hick'in 'Nihai Gerçeklik'le ilgili çoğulcu modeli, konu üzerinde yazılar kaleme alan bazı yorumcular tarafından 'politeizm' olarak nitelendirilmektedir. Bu anlamda o, Batı felsefesinde politeizmi en iyi savunan kişi olarak kabul edilmektedir.³³ Hick'e göre bütün isimler ve sıfatlar Nihai Gerçeklik'in farklı tezahürleridir. Kant'ın ifadeyiyle numenal gerçekliğin fenomenal tezahürleridir. Bu çerçevede oluşan tüm Tanrı tasavvurları ve bu bağlamdaki dinlerin her biri doğru kabul edildiği için, bunlardan herhangi birine inanan ya da mensup olanlar da

²⁹ John Hick, *Interpretation of Religion Human Responses to the Transcendent*, Macmillan, London 1991, s. 233.

³⁰ Bkz. Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', s. 153, 157.

³¹ Frithjof Schuon, *Dinlerin Aşkını Birliği*, çev. Yavuz Keskin, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1992, s. 31, 32.

³² Eren, *Felsefi Bir Problem Olarak John Hick'in Dinî Pluralizme Bakışı*, s. 68.

³³ Bkz. George I. Mavrodes, 'Polytheism', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, (Ed.) Philip L. Quinn & Keven Meeker, Oxford University Press, New York, Oxford 2000, s. 139, 160.

kurtuluşa kavuşacaktır. Görüldüğü üzere Hick, Kant'ın meşhur numen/fenomen ayrımını dinî çeşitlilik problemine ya da dinî çoğulculuk hipotezine uygulamaktadır. Zira Kant eşyanın hakikatini temsil eden ve bilinemez olarak kalan 'numen' ile eşyanın bize görünen ve bilinebilen yönünü temsil eden 'fenomen' arasında nasıl bir ayırım yaptıysa, Hick de, hakikati bizim için bilinemez olarak kalacak Tanrı'nın gerçekliği (ilahî numen) ile Tanrı'nın tarafımızdan tecrübe edilen gerçekliği (ilahî fenomen) arasında benzer bir ayırım yapmaktadır. Dolayısıyla Hick için mevcut değişik dinler, ilahî numen'in (bilinemez Tanrı'nın) farklı bir yönünü temsil etmektedir. Bu açıdan dinler arasında da hakikat değeri açısından bir ayırım yapmak doğru olmayacaktır.³⁴

Johnson, Hick'in dinî çoğulculuk konusunda bazı çelişkilerden kurtulmak için mitolojik ve literal hakikatle ilgili bir söylem geliştirdiğini, bunun da onun paradigmasında bir tutarsızlığa neden olduğunu beyan etmektedir. Çünkü ona göre, Hick, zaman zaman realizme kaymaktadır. Realizm ise çoğulculukla bir arada bulunamamaktadır. Öte yandan Hick'in kullandığı kurtuluş/özgürlük kavramının dindarların büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir.³⁵

Salamon, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuk Felsefesi-Eleştirel Bir İnceleme' isimli makalesinde, dinî çoğulculukla ilgili tartışmaların Hıristiyanlık eksenli olarak başlamış olduğunu ve bu tartışmanın Hıristiyanlığın diğer büyük dinlerle ilişkisini ele aldığını söyleyerek başlamaktadır. Ona göre bu tartışma, Hick tarafından geleneksel anlamından çok farklı bir

³⁴ Recep Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', *Dinî Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İst. 2004, s. 63; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 14; Gavin D'Costa, 'Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 199; Ruhattin Yazoğlu, 'John Hick'de Farklı Dinlerin Çatışan Hakikat İddialarının Dinî Çoğulculuk Hipotezi İle İlişkisi', *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 34, Haziran 2005 Erzurum, s. 162, 163.

³⁵ Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 17; Keith E. Johnson, 'Karşılaştırmalı Dinler: Bütün Yollar Aynı Hedefe Götürürler mi?', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 81-84.

boyuta taşınarak, her dinî geleneğin aynı Nihai Gerçeklik'e yönelik farklı cevaplar olduğu şeklinde bir yönelime sahip olmuştur.³⁶

Hick'in ortaya koyduğu dinî çoğulculuk paradigması, bu yönüyle Guy Axtell tarafından 'Dinî Çoğulculuk ve Tatminsizlik' adlı makalesinde eleştirilmektedir. Ona göre Hick, dinî çoğulculuğu, tekelcilik, dışlayıcılık ve non-realizm gibi aşırı görüşlerin yanında 'orta bir yol' olarak görmektedir. Ancak böyle bir şeyi ifade etmek için, yeterli bir teorik felsefi temel bulunmamaktadır.³⁷ Axtell, çoğulculuğun deskriptif olmaktan ziyade normatif veya buyruksal özellik taşıyan bir tez formunu yansıttığını ileri sürmektedir.³⁸ O, Hick'in aşırı olarak nitelendirdiği görüşler karşısında eleştirel bir realizmi savunduğuna işaret eder. Bu eleştirel realizm ise, Gerçek'in asla doğrudan tecrübe edilemeyeceğini, ancak dilin yardımıyla her zaman tarihsel şartlı ve sınırlı şekillerde algılanabileceğini kabul ederek salt realizme; dinî algı ve kavramların çokluğu için mutlak bir referans iddiasında bulunarak da şüpheli non-realizme karşı çıkar.³⁹

Şu halde Hick, dinin merkezine teolojik doğruları değil, dinin birey ve toplum hayatında yol açtığı ahlakî dönüşümleri esas almaktadır. Yani o, dinin teolojik doğrularından ziyade, varoluşsal ya da hayatı dönüştüren yönüyle ilgilenmektedir. Ona göre, önerme formundaki bunca dinî doğruya rağmen, Tanrı'nın aşkın gerçekliği, bilinemez olarak kalmaya devam etmektedir. Böylece dinî çoğulculuğu, felsefi açıdan temellendirmeye çalışan Hick'in hipotezinin merkezinde, 'din' değil 'Tanrı' bulunmaktadır. Tanrı bilinemez olarak kaldığından, dinler arasında karar verme konusunda, dinin insan ve toplum hayatında ortaya çıkardığı

³⁶ Janusz Salamon, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuk Felsefesi –Eleştirel Bir İnceleme', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 95-112; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 19.

³⁷ Guy Axtell, 'Dinî Çoğulculuk ve Tatminsizlikleri', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 113-136; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 21.

³⁸ Bana göre, buyruksal/ideolojik/dogmatik ya da normatif bir söylem, öncelikli olarak tekelci ve dışlayıcı olarak tanımlanmalıdır. Dolayısıyla dinî çoğulculuk da bu yönüyle tekelci ve dışlayıcı olarak nitelendirilebilir.

³⁹ Axtell, 'Dinî Çoğulculuk ve Tatminsizlikleri', s. 116, 117; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 21.

ahlakî dönüşümlere bakmak dışında bir ölçüt de kalmamaktadır. Bazı açılardan kabul edilebilir gözükken söz konusu anlayışın ciddi manada şu dinî ve felsefî problemleri ihtiva ettiği göz ardı edilmemelidir:⁴⁰

1. Dinde, özel bir bilgi kaynağı olarak vahye yer verilmemektedir. Çünkü vahiy, dinde özel bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmediği zaman, dinin teolojik doğrularının belirleyici bir öneminin kalmayacağı aşikârdır. Şayet dinin temelinde, Tanrı'nun özel bir yöntemle, önerme formunda, lâfzî olarak bildirdiği hakikatlerden oluşan 'vahyi' bulunursa, dinin merkezini, yol açtığı 'ahlâkî dönüşüm' değil, 'dinî doğrular' oluşturacaktır. Bu durumda ise Tanrı, dine/vahye rağmen bilinemez olarak kalmayacaktır. Dolayısıyla dinlerin varoluş nedenlerinin başında Tanrı hakkındaki 'bilinmezliği'n sona erdirilmesi gelmektedir. Öyle anlaşılmalıdır ki, Hick'in dinî çoğulculuk bağlamında savunduğu din, İslam da dâhil 'özel vahiy' merkezli dinlerden 'mahiyet itibariyle' oldukça farklı gözükmektedir. Nitekim Hick'in ileri sürdüğü üzere Tanrı, şayet dinlere rağmen hâlâ 'bilinemez' olarak kalıyorsa, bu durumda Tanrı'nın bizzat kendisinin var olduğuna nasıl hükmedilebildiği ya da hakkında nasıl konuşulabildiği soruları cevapsız kalacaktır.⁴¹

2. Dinî çoğulculuk, dini ahlaka indirgemektedir. Dinin ahlâkî hedeflerinin olduğu doğru olmakla birlikte dini ahlâka indirgemek, teistik dinler açısından mümkün değildir. Zira Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi teistik bir din, sadece ahlâkî değil aynı zamanda gerçekliğin nihaî tabiatı hakkında da metafizik iddialarda bulunmaktadır. Ahlak, ancak doğruluğunu sınamak gayesiyle dinin söz konusu metafizik hakikatlerine müracaat edebilmektedir.

3. Hick'in savunduğu çoğulcu anlayış ahlakî iyi'yi metafizik gerçek'ten kopuk düşünmektedir. Bu ise felsefî anlamda tutarlı bir yaklaşım değildir. Birey veya toplum hayatında ahlâkî dönüşümü gerçekleştirmek

⁴⁰ Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 62, 63; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 14, 15.

⁴¹ Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 63, 64; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 15.

dinlerin öncelikli hedefi olmakla birlikte, bu ahlâkî dönüşümün hakikat üzerine temellendirilmesi gerektiği de göz ardı edilmemelidir.⁴²

4. Hick'in geliştirdiği dinî çoğulculuk hipotezi, farklı dinleri 'haki- kat' değeri karşısında eşit seviyede doğru görmek, temel mantık ilkelerine de aykırı görünmektedir. Söz gelişi Hz. İsa ya Tanrı'dır ya da değildir; Hz. İsa'nın hem Tanrı olduğunu hem de olmadığını aynı anda savuna- bilmek, mantıken kabul edilebilir gözükmemektedir.

Özet olarak vurgulamak gerekirse, küreselleşme sürecinde geçerli bir din anlayışı olarak takdim edilen dinî çoğulculuk, söz konusu tüm temel mantık hatasını yapan dinle, bu hataları yapmayan dinler arasında her hangi bir ayırım yapılmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu nedenle İslam dini gibi 'önerme formunda lâfzen bildirilen özel vahiy' merkezli bir din için uygun gözükken din anlayışı, 'dinî çoğulculuk' modeli değil, 'dinde çoğulculuk' tutumu olabileceği için, bu iki tavır birbirine karıştırılmamalıdır.⁴³

Ayrıca dinî çoğulculuk, Hıristiyanlık da dâhil, dinlerin hepsinin mükemmel olmadığını, zira bunların hepsinin de mükemmel olmayan insan kültürleri içerisinde şekillendiğini ve hiç birisinin mutlak gerçeğe sahip olduğuna dair bir iddiada bulunulamayacağını ileri sürmesi de hem Hıristiyan tekelcilerce ya da dışlayıcılarca hem de kapsayıcılarca kabul edilemez. Eğer İsa Mesih tanrıysa ve yeni bir din kurduysa, o zaman bu din (Hıristiyanlık), Tanrı tarafından kurulan tek ve mükemmel dindir; dolayısıyla diğer hepsinden üstün olmalıdır.⁴⁴ Nitekim Hick, kendisiyle yapılan bir mülakatta şöyle demektedir: 'Bir Hıristiyan olarak Hıristiyanlığın kendisinin tek hakikat olmadığı şuuru ile yaşamının zor olduğunu kabul ediyorum'.⁴⁵

⁴² Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 64; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 16.

⁴³ Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 65; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 16, 17.

⁴⁴ Şinasi Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 93, krş. John Hick, 'The Latest Vatican Statement on Christianity and Other Religions', *New Black*, 79: 934, 1998, s. 541, 542.

⁴⁵ Adnan Aslan, 'Dinler ve Mutlak Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat', *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, 1997, s. 178.

Bu bağlamda çoğulculuğa yöneltilen bir diğer eleştiri; bu bakış açısının, dinin hakikat iddiasını tahrip ettiği, buharlaştırdığıdır. Başta Hıristiyanlık olmak üzere her dinî gelenek bağlularına kişiyi kurtuluşa ya da İslam dininde olduğu üzere hidayete iletecek olan bir hakikat öğretisi sunmakta ve bunun mutlaklığını ve mükemmelliğini vurgulamaktadır. Çoğulcu teorinin bir şekline göre ise, dinlerin hakikat içerdiği kabul edilmekle birlikte, her bir dinin hakikat iddiasının kendi içinde doğru olduğu, fakat hiçbirinin bir başına hakikatin tam ve mükemmel ifadesi olmadığı savunulmaktadır. Bu paradigmanın söz konusu yaklaşımı bununla yalnızca kişinin kendi dininin nihai hakikat iddiasıyla ilgili düşüncesini reddetmekle kalmamakta, diğer taraftan başka dinlerin hakikat iddiasını da tahrip etmektedir. Bir başka ifadeyle çoğulcu, yalnızca Hıristiyanlığın hakikat ve kurtuluş iddiasının son/nihai gerçek olmadığını ifade etmekle kalmamakta, diğer dinlerin her birinin benzer iddialarını da reddetmektedir. Çoğulcuların bu yaklaşımı, Hıristiyanlık, İslam, Yahudilik ve benzeri dinlerin temel iddiası olan 'hakikatin mükemmel ifadesi' olma realitesiyle çatışmakta ve mutlak hakikat konusunda dindar kişiyi bir belirsizlik ve bilinemezliğe (agnostisizme) itmektedir.⁴⁶

Dinî Çoğulculuğun Dinî Tekelcilik Bağlamında Eleştirisi

Dinî çoğulculuğun önde gelen savunucularından kabul edilen Hick'in İsa Mesih'in biricikliğine ve yegâneliğine ilişkin argümanları da aslında bir yönüyle tekelci ve dışlayıcı paradigmanın içeriğini oluşturmaktadır. Zira Hıristiyan tekelciliğinde ya da dışlayıcılığında İsa Mesih'in biricik yol ve yegâne kurtarıcı olması anlayışı temel anlayışlardan-
dır. Dolayısıyla Hick'in çoğulculukla eş zamanlı olarak İsa Mesih'in yegâneliğini ve biricikliğini savunması, onun kendi felsefesi açısından da paradoksal olsa gerektir. Nitekim Gavin D'Costa, 'Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkânsızlığı' başlıklı makalesinde çoğulculuğun mantıksal olarak tekelciliğin veya dışlayıcılığın bir şekli olduğunu ve çoğulculuk diye bir şeyin aslında olmadığını ileri sürmektedir.⁴⁷ Esasen o, kapsayıcı-

⁴⁶ Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, s. 93, 94; krş. Hick, 'The Latest Vatican Statement on Christianity and Other Religions', s. 543.

⁴⁷ D'Costa'nın bu iddiasına yönelik John Hick'in itirazı için bkz. John Hick, 'Dinsel Çoğulculuğun İmkânı: Gavin D'Costa'ya Yanıt', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden*

lığı da buna dâhil etmektedir. Çünkü çoğulculuğun ve kapsayıcılığın mantığı, tekelciliğin ya da dışlayıcılığın mantığından hiç de farklı değildir. Daha açıkçası ona göre çoğulculuk diye bir şey aslında mevcut değildir. O sadece olsa olsa tekelciliğin veya dışlayıcılığın başka bir şeklidir. Öyleyse kendilerini dinî çoğulcu olarak adlandıranlar aslında tekelci ve dışlayıcıdır. Fakat onlar tekelci ve dışlayıcı olduklarını bilmemektedir. Bu nedenle onlar 'isimsiz dışlayıcı'lardır.⁴⁸

Unutulmamalıdır ki çoğulcu paradigma için söz konusu edilen hususlar, kapsayıcı paradigma için de söz konusu olabildiği gibi, özellikle dışlayıcı anlayış için de geçerli olabilir. Kısacası bu modelleri, kesin sınırlarla birbirinden ayırmak çok mümkün gözükmemektedir. Bu anlamda tüm paradigmlar, tekelci ya da dışlayıcı paradigma merkezli bir çıkış sağlamaktadır. Yani kapsayıcılık ılımlı tekelcilik/dışlayıcılık, çoğulculuk ise liberal ya da rölativist tekelcilik/dışlayıcılık olarak tanımlanabilmektedir. Buna göre, herkes için geçerliliği olacak ve herkesi kayıt altına alacak genel bir doğru bilgi var olmayacaktır. Her şeyin ölçüsü insan olacak ve farklı bir tekelci ya da dışlayıcı mantık tezahür etmiş olacaktır. Örneğin Gavin D'Costa gibi Alvin Plantinga da çoğulculuğu, bir tür tekelcilik ve dışlayıcılık savunması olarak değerlendirmektedir.⁴⁹ Her savunma bir nevi tekelci ve dışlayıcı nitelik taşımaktadır. Ya da her olumsuzlama bir olumsuzlamadır.

Bu itibarla, bir kimsenin başkalarının inandığı şeylere inanmaması, kendi başına ahlakî bir eksiklik olarak görülmemelidir. Zira herkes başkasının inanmadığı birçok şeye inanmaktadır ve bu da son derece tabiidir. Dahası bir kimsenin hiçbir gerekçeye dayanmadığı halde karşısındakinin inancını kabul etmemesi de kendi başına bir baskı olarak görülmemelidir. Tekelci ya da dışlayıcı bir inancın başkasına karşı baskı olarak

Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 207-213.

⁴⁸ Gavin D'Costa, 'Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 195, 196, 197, 206.

⁴⁹ Bkz. Alvin Plantinga, 'Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, (Ed.) Philip L. Quinn & Keven Meeker, Oxford University Press, New York 2000, s. 176-178; David Basinger, *Religious Diversity A Philosophical Assessment*, Ashgate, New York 2002, s. 55.

kullanılabilmesi, onun kendi başına baskıcı bir inanç olduğu anlamına gelmemelidir. Diğer taraftan tekelci ve dışlayıcı bir tutum içinde olmak için, bir kimsenin inancından vazgeçmesi de bir çözüm gibi görünmemektedir. Şayet bir kimsenin tekelci ve dışlayıcı olmaması için inancını terk edip başka inançlara inanması gerekiyorsa, bu durumda aynı şekilde onun yeni inancına inanmayan pek çok kimse olacaktır. Böylece değişen bir şey olmayacaktır. Kaldı ki bu noktada gerçek anlamda tarafsız bir tutum da pek mümkün olmayacaktır. Nitekim dinî tekelciliğin ya da dışlayıcılığın yerine dinî çoğulculuğu koyduğumuzda da değişen bir şey olmayacaktır. Çünkü çoğulculuğun da benimsediği ve benimsemediği inançlar olacaktır. En azından çoğulculuğun benimsediği sürece 'çoğulculuk' inancı herkes tarafından benimsenmediği sürece 'çoğulcu' yaklaşımı benimsemeyenler bu şekilde dışlanmış olacaktır. Zira çoğulculuğu savunan birisi de gizli ya da açık bir şekilde çoğulculuğun doğru olan bir tutum olduğunu ve ona inanmayanların da bir şeyleri kaybettiğini ima veya ifade etmektedir. Böyle bir durumda ise bir çoğulcu kendi kendisiyle çelişmektedir. Dolayısıyla çoğulcu da çoğulcu olmayanların inanmadığı bir şeye inandığını biliyorsa tekelci veya dışlayıcı olmamak için inancından vazgeçmek durumundadır.⁵⁰

Sonuç

Dinî çoğulculuğun önde gelen savunucularından kabul edilen Hick'in İsa Mesih'in biricikliğine ve yegâneliğine ilişkin argümanları aslında bir yönüyle tekelci ve dışlayıcı paradigmanın içeriğini oluşturmaktadır. Zira Hıristiyan tekelciliğinde ya da dışlayıcılığında İsa Mesih'in biricik yol ve yegâne kurtarıcı olması anlayışı temel anlayışlardan biridir. Dolayısıyla Hick'in çoğulculukla eş zamanlı olarak İsa Mesih'in yegâneliğini ve biricikliğini savunması, onun kendi felsefesi açısından paradoksal bir durum olsa gerektir. Nitekim bazı yorumcuların vurguladığı üzere, çoğulculuğun mantıksal olarak, tekelciliğin veya dışlayıcılığın bir şekli olduğu ve çoğulculuk diye bir şeyin aslında olmadığı tezi dikkat çekicidir. Bu anlamda söz konusu bakış açısına sahip olan yorumculara göre çoğulculuk diye bir şey aslında mevcut değildir. O sadece olsa olsa

⁵⁰ Bkz. Plantinga, 'Pluralism: A Defence of Religious Exclusivism', s. 176, 177, 178; Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 154, 155.

tekelciliğin veya dışlayıcılığın başka bir versiyonudur. Öyleyse kendilerini dinî çoğulcu olarak adlandıranlar aslında tekelci ve dışlayıcıdır. Fakat onlar tekelci ve dışlayıcı olduklarını bilmemektedirler. Bu nedenle kendisini dini çoğulcu gören herkes, bir anlamda 'isimsiz dışlayıcı'dır.

Öte yandan dinî çoğulcuların bir kısmı, hakikat ve kurtuluş konusunda her dinî geleneğin kendi anlayışıyla çelişik global bir perspektif çizmektedir. Her dinî geleneğin hakikatin bir boyutunu ifade ettiğini ancak tek başına hakikatin tam ve mükemmel ifadesi olmadığını savunan yaklaşım, zımnen de olsa dinlerin kendi gelenekleri içerisinde tam olarak algılayamadıkları hakikat ya da gerçeği çoğulcunun kendisinin kavradığını ima etmektedir. Bu durum çoğulculara, Hıristiyanlık da dâhil bütün dinlere ve bunların hakikat-kurtuluş öğretilerine tepeden bakan kişiler olma niteliğini kazandırmaktadır ki bu aslında emperyalistik bir tavırdan başka bir şey değildir.

Bu bakımdan, 'dinlerin hepsinin mükemmel olmadığı' ve 'mükemmel olmayan insan kültürleri içerisinde şekillendiği' tarzındaki bir dinî çoğulculuk tutumu, hem dinin ateistçe bir ele alınışını hem de dinin insan ürünü olduğunu ortaya koyan bir yaklaşımdır. Yani böyle bir çoğulculuk yorumu, tüm dinlerin mükemmel olmadığını iddia eden ve ciddi problemler içeren bir bakış açıdır. Her ne kadar hiçbir dinin mutlak gerçeğe sahip olmadığını buna gerekçe gösterse de, bu konuda çoğulculuğun tezini doğrulayacak veriler de güvenilir olmayabilir. Yani hangi gerekçe, argüman ve temellendirme ile tüm dinler, genellemeci bir tavırla mutlak hakikate ve gerçeğe sahip olmamakla itham edilmektedir? Ayrıca dinî çoğulculuğun burada söz konusu olan yorumu acaba bir çeşit din eleştiriciliği işlevini bu modelin adı altında mı yapmaktadır?